

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1•2025

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Університет ім. Рея Хуана Карлоса, Іспанія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон
Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВИЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬС Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера,
Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2025

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Rey Juan Carlos University, Spain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

РУДИЧ Т. О., КОЗАК О. Д. Населення південно-західної Волині кінця доби бронзи за антропологічними матеріалами з могильника Рованці
VERTIENKO H. V. Scythian *σάγυρις*: Word — Image — Archaeological Object

Articles

- 5 RUDYCH T. O., KOZAK O. D. Late Bronze Age Population of South-Western Volyn Based on Anthropological Material From Rovantsi Necropolis
23 ВЕРТІЄНКО Г. В. Скіфський *σάγυρις*: слово — образ — археологічний об'єкт

Публікації археологічних матеріалів

ZABAVIN V. O., NEBRAT S. H. Barrows near Kalynivka village (Based on Materials of the Mariupol Archaeological Expedition)
КОМАР О. В., БІЛИНСЬКА Л. І., БУГАЙ О. М. Середньовічний скарб срібних злитків зі знахідки поблизу с. Дернове на Сумщині

Publications of Archaeological Materials

- 47 ЗАБАВІН В. О., НЕБРАТ С. Г. Кургани біля с. Калинівка (за матеріалами Маріупольської археологічної експедиції)
80 КОМАР О. В., БІЛИНСКА Л. І., БУНАЙ О. М. A Medieval Hoard of Silver Ingots Discovered near Dernove village in Sumy Oblast

Охорона археологічних пам'яток

TELIZHENKO S. A. Monitoring Archaeological Heritage in the Conditions of War: Damage and Military Use of the Mounds Near Vesela Hora Village in Luhansk Oblast

Protection of Archaeological Monuments

- 110 ТЕЛІЖЕНКО С. А. Моніторинг археологічної спадщини в умовах війни: пошкодження та використання у воєнних цілях курганної групи біля с. Весела Гора Луганської обл.

Методи археологічних досліджень

РАДЧЕНКО С. Б., ЧЕНЦОВ Я. М.
Фотограмметрія у структурі трансдис-
циплінарної археології: приклад моделювання
артефактів із середньовічного степу України

Methodology of Archaeological Research

121 RADCHENKO S.B., CHENTSOV Ya.M. Photo-
grammetry in the Structure of Transdisciplinary
Archaeology: an Example of Modelling Artefacts
from the Medieval Steppe of Ukraine

Хроніка

Євгенія Федорівна Редіна: життя, присвячене
археології

News Review

149 Yevheniia Fedorivna Redina: a Life Dedicated to
Archaeology

©Т. О. РУДИЧ, О. Д. КОЗАК* 2025

НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ КІНЦЯ ДОБИ БРОНЗИ ЗА АНТРОПОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ З МОГИЛЬНИКА РОВАНЦІ

Стаття містить попередній огляд антропологічного матеріалу з могильника доби пізньої бронзи біля села Рованці, який представляє першу серію ульвівсько-рованцівської синкретичної культурної групи з території Південно-Західної Волині.

Ключові слова: Західна Україна, доба пізньої бронзи — раннього заліза, лужицька культура, ульвівсько-рованцівська група, краніологія.

Антропологічний матеріал із могильника біля с. Рованці на Волині є для дослідників унікальним. Це перша велика вибірка поховань доби фінальної бронзи — раннього заліза лісової та лісостепової зони України, здійснених за обрядом інгумації. Опрацювання цієї серії відкриває можливість розглянути характеристики принаймні частини населення Волині в контексті антропологічної ситуації на землях України у вказаний період.

Територія на південному заході Волині, у межах Волинської височини й Малого Полісся на зламі II і I тис. до н.е. була контактною зоною пограниччя висоцької культури й лужицького кола археологічних субкультур. Тут виявлені пам'ятки, залишені населенням, імовірно, генетично спорідненим із лужицькою культурою Надбужанщини й значно західніших територій (Сілезія) та висоцькою культурою заходу

України. Вони репрезентовані біритуальними (поєднання різних видів інгумації та кремації) некрополями на високих берегах річок Стир (Рованці), Черногузка (Городок), Західний Буг (Ульвів та Стрижов) та Солокія (Тяглів) (Козак, Павлів 1999). Ці некрополі відзначаються оригінальними комплексами керамічних виробів, де трапляються особливі форми funerального посуду. На початковому етапі дослідження пам'ятки були віднесені до локальної групи лужицької культури, однак із накопиченням матеріалу вони виділені в окрему локальну синкретичну культурну групу ульвівсько-рованцівського типу (Павлів 1986; 1987; 1989a; 1989b; 1990; 1993; 2006; 2008; 2018; 2020; 2022). Певні риси матеріальної й духовної культур дозволяють припускати спадкоємність із «праетносамі» масиву курганных культур середньобронзової доби та культурами полів урнових поховань Центральної Європи кінця доби бронзи. На пізньому етапі існування спостерігається посилення впливу лужицької культури.

Найбільший і найґрунтовніше досліджений могильник цієї групи — Рованцівський, розташований на східній межі поширення ареалу великого лужицького культурного кола.

Дослідження рованцівської антропологічної колекції дає можливість розглянути населення цієї важливої контактної зони на тлі популяцій Європи доби бронзи та раннього заліза й визначити її місце в європейському загалі. Крім того, ми маємо привід прогнозувати локальні відмінності між населенням різних регіонів поширення цієї культури.

Із публікацією матеріалів могильника з'являється можливість порівняльного аналізу антропологічного складу населення східної частини масиву лужицьких культур із популяціями України від доби раннього заліза до давньоруського часу. Пропонована чита-

*РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

КОЗАК Олександра Деонізіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу біоархеології, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-2094-4490, akozak26@ukr.net

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

чам публікація містить попередню інформацію стосовно антропологічного складу населення, похованого на могильнику, та його місця в колі культур доби бронзи — переходу до раннього заліза.

Матеріали й методики

Антропологічний матеріал походить із некрополя, розташованого на межі Волинської височини та Полісся, на високому лівому березі р. Стир, неподалік Луцька, між селами Рованці й Боратин. Загальна площа пам'ятки приблизно 2000 м². Могильник виявили та попередньо обстежили В. В. Шкоропад та В. І. Івановський у 1986 р. Упродовж 1987, 1989–1990 рр. його досліджувала археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом Д. Ю. Павліва (Павлів 1989а, с. 167–168; 1993, с. 11–35).

Некрополь попередньо датовано часом НА1–НВ1 за П. Райнеке (Павлів 1993), тобто 1100–900 рр. до н.е. Пізніше датування було змінено на другу половину IX—VIII ст. до н.е. (початкова радіокарбонна дата) (Павлів 2020). Некрополь ґрунтовий, із біритуальним поховальним обрядом, на якому значно переважають інгумації. Загалом, на глибині 0,4–0,9 м досліджено 80 тілопокладних одноосібних випростаних поховань, зорієнтованих головою на південь, розташованих рядами зі сходу на захід, та 12 тілопальних поховань трьох різновидів. Ще 16 поховань автори інтерпретують як захоронення черепів, хоч, на нашу думку, деякі з них можуть бути віднесені до зруйнованих (порушених) інгумацій. У могилах та між похованнями виявлено ліпний посуд різноманітних форм. Особливою є група спеціальної фунеральної кераміки. Посуд прикрашено орнаментом зі складною семантикою. Частина поховань містила бронзові вироби. Найбагатше спорядженими були поховання дітей, розташовані здебільшого в східній і західній частинах могильника. Багато поховань були порушені (Павлів 1987, 1988, 1989а, 1989б, 1990, 1993, 2006, 2008, 2018, 2020, 2022).

Для уточнення та по можливості звуження датування могильника окремі зразки кісткового матеріалу (із поховань 2, 32, 36, 38, 63, 64 та 67) були відправлені на радіовуглецевий аналіз до лабораторії мас-спектрометрії Центру фізичних наук і технологій Вільнюського університету. З використанням Single stage

accelerator mass spectrometer (SSAMS, NEC, USA) та Automated Graphitization Equipment AGE-3 (Ionplus AG, Zürich) отримано калібровані дати: від 1118–926 BCE до 850–792 BCE (сертифікат № 2023-07-27-FTMC-BD60 від 21 вересня 2023 р.). Більшість із датованих поховань (п'ять) попадають у проміжок другої половини X — початку VIII ст. до н.е., що частково відповідає початково визначеним археологічним датам.

Кісткові рештки з розкопок польового сезону 1987 р. попередньо досліджувала польський антрополог В. Козак-Зихман із Люблінського університету. За короткою антропологічною програмою аналізу було виміряно 12 чоловічих та два жіночих черепи. Була проведена типологічна диференціація черепів і складений антропологічний додаток до археологічного звіту за 1987 р. (Павлів 1988). Під час подальших розкопок вибірка антропологічного матеріалу з Рованцівського могильника суттєво збільшилася. Декілька років тому кісткові рештки Д. Ю. Павлів передав до лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України, де їх було відреставровано та опрацьовано за різними антропологічними програмами.

Визначення статі й віку дорослих базувалося виключно на краніологічному матеріалі (Martin 1928; Алексеев, Дебєц 1964; Пашкова, Резников 1978; eds. Buikstra et al. 1994) через відсутність у колекції кісток посткраніальних скелетів. Така ситуація засмучує, бо дещо зменшує достовірність висновків. Попри те, роботи спеціалістів із науково-дослідного інституту судової медицини з матеріалами колекцій із кафедри нормальної анатомії демонстрували, що визначення статі за черепом за допомогою вимірів можливо в 75–80 %. Цей відсоток збільшується до 90–93 % при залученні морфологічних особливостей черепа. До черепів, які не піддаються статевій диференціації, належать такі, у яких розміри та описові ознаки виражені недостатньо чітко, а також ті, які мають одночасно ознаки обох статей. Вони складають близько 7–10 % (Пашкова 1961, с. 95–101).

Дані судово-медичних експертів підтверджуються багаторічним досвідом роботи з матеріалами давніх популяцій авторів представленої публікації. За нашими спостереженнями, найчастіше розбіжності у визначенні статі окремо за черепом та посткраніальним скелетом виявляються у випадках, коли статеві ознаки виражені недостатньо чітко, а розміри пе-

ребувають на межі розкиду варіацій для чоловіків і жінок, або ж у випадках, коли в одного індивіда присутні як «чоловічі», так і «жіночі» ознаки. Також сумніви у визначенні статі виникають при роботі з матеріалами поганої збереженості, особливо з морфологічно неоднорідних груп. Зниження відсотка збігів у визначенні статі на матеріалах поганої збереженості часто спостерігається у серіях, до складу яких входять особи, що належали до північного та південного кола європеоїдів. Статевий диморфізм знижується у змішаних серіях при наявності в ній індивідів з ослабленими європеоїдними ознаками.

Запропонована публікація базується на попередніх результатах краніологічного аналізу популяції з Рованців. Опис та виміри матеріалу проводилися за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою у лабораторії Інституту археології НАН України (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964).

Краніологічний матеріал із могильника біля с. Рованці добре збережений. Більшість черепів виявились неушкодженими. Після реставрації ми отримали серію 30 черепів, придатних для вимірів за краніометричною програмою. Із них 19 належали чоловікам, а 11 — жінкам. У деяких випадках, у зв'язку з частковим руйнуванням, із черепів вдалося зняти лише окремі виміри.

До чоловічої та жіночої вибірок черепів, якими ми будемо оперувати, увійшли матеріали тільки з ординарних поховань. Кісткові рештки, що їх автори розкопок трактують як «поховання окремих черепів» (Павлів 1988; 1989), до аналізу не залучалися. Це пов'язано з тим, що останні мають або погану збереженість, або належать дітям та особам у віці *Juvenis*, у яких ріст кісток ще не закінчився і які зазвичай не включають до краніологічного аналізу. За візуальними спостереженнями авторів, черепні коробки з «поховань окремих черепів» морфологічно близькі до черепів людей, які походили з ординарних поховань із повними кістяками.

Для статистичної обробки краніологічного матеріалу використано пакет програм Systat.

Результати морфологічного аналізу рованцівської краніологічних серії

Чоловіки.

У середньому вияві серія чоловічих черепів із могильника характеризується довгою, вузькою та високою черепною коробкою (рис. 1).

Висота черепа належить до категорії великих як для вушної висоти, так і висоти від базіона. В останньому випадку вона тяжіє до світових максимумів. За формою череп в середньому вияві доліхокранний. У серії наявні доліхокранні та мезокранні черепи, але доліхокранні домінують. Брахікранна форма черепної коробки в чоловічій вибірці не фіксується.

Найменша ширина лобної кістки перебуває на межі середньоширокої та широкої, кут нахилу лобної кістки близький до прямого. Верхня ширина обличчя належить до категорії великих, діаметр вилиць і ширина обличчя на середньому рівні — до середніх. Верхня висота обличчя мала, невисоке обличчя характерне для переважної частини чоловіків. За верхньо-лицевим індексом обличчя характеризується як мезен, однак з тенденцією до еурієн. Обличчя ортогнатне, але на межі з мезогнатним. Верхнє горизонтальне профілювання обличчя різке, проте з тенденцією до помірного, профілювання обличчя на зигомаксиллярному рівні — різке.

Орбіти за лінійними розмірами середньоширокі, низькі, за орбітним індексом вони також належать до категорії низьких. Висота носа на межі низьких та середніх розмірів, ширина носа середня, за носовим індексом він мезориний. Кут випинання носа середній. Перенісся високе. Мінімальні, максимальні та середні значення вимірів подано в табл. 1.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у чоловічій серії були розраховані середньоквадратичні ухили та коефіцієнти варіацій, які порівнювалися зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964, с. 121-127). Завищені, порівняно зі стандартними, значення в чоловічій частині нашої групи можна відзначити для таких ознак: носовий показник, висота перенісся, загальний кут обличчя, кут виступу кісток носа.

Жінки.

Жіноча серія відзначається дуже довгою, середньоширокою, дуже високою черепною коробкою (рис. 2). За формою вона доліхокранна; у серії присутні доліхокранні та мезокранні черепи, брахікранні черепні коробки серед жіночої частини популяції відсутні.

Найменша ширина лобної кістки перебуває на межі середньоширокої та широкої, кут нахилу кістки близький до прямого.

Верхня ширина обличчя на межі середньої та великої, діаметр вилиць середній, ширина

Таблиця 1. Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики чоловічих черепів із могильника біля с. Рованці

Table 1. Maximum and minimum values, average characteristics of male skulls from the cemetery near Rovantsi village

Ознаки за Мартіном.	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	18	177	200	187,6	5,8
8. Поперечний діаметр	16	128	143	136,8	4,3
17. Висотний діаметр b-br	16	134	150	143,9	4,7
20. Вушна висота p-br	12	105,7	124,2	118	4,8
5. Довжина основи черепа	15	103	111	105,9	2,6
9. Найменша ширина лоба	19	93	105	98,8	3,5
10. Найбільша ширина лоба	15	113	131	120,0	5,1
11. Вушна ширина	15	113	133	123,1	4,2
12. Ширина потилиці	15	98	115	108,1	4,7
29. Лобна хорда	17	99	126	115,4	6,3
30. Тім'яна хорда	15	97	126	114,0	8,1
31. Потилічна хорда	13	88	127,0	99,9	9,3
Висота вигину лоба	17	22	33	27,4	2,9
Висота вигину потилиці	12	22	33	26,8	3,3
40. Довжина основи обличчя	14	91	104	98,5	3,6
43. Верхня ширина обличчя	15	101	113	106	2,7
45. Діаметр вилиць	13	128	139	133,2	3,2
46. Середня ширина обличчя	15	86	106	97,4	4,5
48. Верхня висота обличчя	16	64	77	67,9	3,5
60. Довжина альвеолярної дуги	16	51	60	55,4	3,0
61. Ширина альвеолярної дуги	12	55	67	61,7	3,8
55. Висота носа	18	45	55	50,7	2,4
54. Ширина носа	18	21	28	24,5	1,8
51. Ширина орбіти	19	40	44	41,7	1,2
51a. Ширина орбіти	10	38	41	39,5	0,9
52. Висота орбіти	19	28	34	30,9	1,5
MC. Максиллофронтальна ширина	17	17,5	23	20,8	1,9
MS. Максиллофронтальна висота	17	7	11	8,6	1,2
SC. Симотична ширина	18	7	11	14,7	1,2
SS. Симотична висота	18	3	7	4,7	1,1
DC. Дакріальна ширина	15	18,5	26	23	2,2
DS. Дакріальна висота	15	10	15	12,4	1,6
32. Кут профілю лоба (nasion)	12	82	92	86,7	2,9
77. Назомалярний кут	15	129	146	139,1	3,7
Zm. Зигомаксиллярний кут	13	118	133	124,7	4,5
72. Загальний кут обличчя	13	79	90	85	3,6
73. Кут середньої частини обличчя	9	78	89	83,8	3,7
75.1. Кут носа	9	22	31	27,7	7,0
Fc. Глибина іклової ямки	16	2	7	4,8	1,6
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	13	111	130	120,8	5,4
66. Кутова ширина нижньої щелепи	14	96	110	101,6	4,7
71a. Найменша ширина гілки щелепи	17	31	38	34,6	2,0
67. Передня ширина нижньої щелепи	16	43	51	46,3	2,3

69. Висота симфізу нижньої щелепи	16	31	44	34,5	3,2
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	16	28	38	32,3	2,8
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	17	10	13	11,7	1,1
Надперенісся (1–6)	18	1	5	2,4	0,9
Зовнішній потиличний виступ /0–5/	17	1	5	3,2	1,4
Соскоподібні виростки /1–3/	17	1	3	2,3	0,6
Індекс:					
Черепний	16	67,7	77,9	72,9	2,9
Лицевий	12	47,4	57	50,6	2,8
Орбітний	19	65,1	80,9	74,3	3,8
Носовий	17	38,8	58,3	48,2	4,8
Симотичний	18	31,8	63,3	50,5	9,0
Дакріальний	15	43,8	67,5	54,3	7,0

обличчя на середньому рівні значна. Обличчя середньовисоке за лінійними вимірами, за верхньолицевим показником воно потрапляє до категорії мезен. Обличчя ортогнатне, горизонтальне профілювання його різке як на назомаллярному, так і на зигомаксиллярному рівні.

Орбіти середньоширокі, низькі за лінійними вимірами, за орбітним показником мезоконхні. Висота та ширина носа середні, за носовим показником ніс мезориний. Кістки носа випинаються на межі малих та середніх значень. Надперенісся середньовисоке за дакріальним показником та високе за симотичним. Мінімальні, максимальні та середні значення вимірів подано в табл. 2.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у жіночій серії були розраховані середньоквадратичні ухили та коефіцієнти варіацій, які порівнювалися зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебєц 1964, с. 121-127). Завищені, порівняно зі стандартними, значення в нашій групі можна відзначити для таких ознак: висота черепної коробки, ширина обличчя, висота обличчя, висота та ширина носа, загальний кут обличчя, зигомаксиллярний кут, кут кісток носа, носовий показник, дакріальний показник.

Були розраховані коефіцієнти статевого диморфізму у нашій групі та порівняні зі стандартними для однорідних популяцій (Алексеев, Дебєц 1964). З урахуванням статевого диморфізму жіноча частина рованцівської популяції характеризується довшою, ширшою, вищою черепною коробкою, вищим та ширшим обличчям, вищими орбітами й ширшим носом. Варто також відзначити, що жіноча вибірка має більш

яскраво виражену доліхокранію та більш різке горизонтальне профілювання обличчя як на назомаллярному, так і на зигомаксиллярному рівні. Такий напрям відмінностей між чоловічими й жіночими групами не типовий для популяцій території України доби бронзи та заліза, але він також трапляється в окремих групах із нашої та сусідніх територій, наприклад, у серіях білозерської культури й культури Ноа. Це дозволяє висловити припущення стосовно неоднорідності групи й того, що чоловіча та жіноча її частини або могли мати дещо різні витоки або поповнювалися з різних джерел.

Міжгруповий порівняльний аналіз краніологічної серії Рованців

Міжгруповий аналіз дозволяє визначити місце популяції в широкому колі антропологічних серій. Хронологічні й територіальні межі цього кола визначаються з огляду на поставлені завдання. Сучасна краніологія практично відмовилася від типологічного підходу при аналізі, що створює певні незручності при описі матеріалу та роботі з малими вибірками й кістками поганої збереженості. При аналізі краніологічних серій перевага надається статистичному підходу, що сприяє збільшенню об'єктивізації результатів. Для перевірки та ілюстрації гіпотез в антропології широко залучають методи багатовимірної статистики.

При роботі з колекцією з могильника Рованці порівняння матеріалів здійснювалося за допомогою декількох статистичних методів за різним набором ознак та із залученням різної кількості серій. Використано, як уже відзначалося, пакет програм Systat.

Таблиця 2. Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики жіночих черепів із могильника біля с. Рованці

Table 2. Maximum and minimum values, average characteristics of female skulls from the cemetery near Rovantsi village

Ознаки за Мартіном.	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	8	179	191	186,4	4,8
8. Поперечний діаметр	9	127	144	134,7	4,9
17. Висотний діаметр b-br	9	132	148	138,9	5,7
20. Вушна висота p-br	9	109,3	122	115,7	4,3
5. Довжина основи черепа	8	100	112	106,8	4,9
9. Найменша ширина лоба	11	90	100	95,2	3,6
10. Найбільша ширина лоба	8	110	130	119,8	8,0
11. Вушна ширина	9	111	129	120	6,4
12. Ширина потилиці	8	94	115	106,1	7,8
29. Лобна хорда	11	107	121	114,5	5,2
30. Тім'яна хорда	10	109	130	119,6	6,1
31. Потилічна хорда	9	88	97	92,7	3,7
Висота вигину лоба	11	25	33	28,1	2,5
Висота вигину потилиці	9	20	30	24,9	3,1
40. Довжина основи обличчя	8	92	104	98,3	4,9
43. Верхня ширина обличчя	9	98	107	102,6	3,4
45. Діаметр вилиць	8	120	134	126,8	6,2
46. Середня ширина обличчя	9	88	103	96,3	5,9
48. Верхня висота обличчя	11	55	73	65,2	4,6
60. Довжина альвеолярної дуги	9	50	57	54,3	2,7
61. Ширина альвеолярної дуги	9	56	69	63,4	4,3
55. Висота носа	10	42	53	48	2,9
54. Ширина носа	11	21	28	24,1	2,3
51. Ширина орбіти	10	38	42	40,1	1,2
51a. Ширина орбіти	3	38	40	39	1,1
52. Висота орбіти	10	28	33,5	31,1	1,5
MC. Максиллофронтальна ширина	6	18	24	20,3	2,1
MS. Максиллофронтальна висота	6	6	10	8	1,4
SC. Симотична ширина	6	5	9	8,2	1,6
SS. Симотична висота	6	2,5	4	3,4	0,6
DC. Дакріальна ширина	5	19	24	21	1,9
DS. Дакріальна висота	5	9	12,5	10,1	1,4
32. Кут профілю лоба (nasion)	7	82	92	87,4	3,6
77. Назомалярний кут	8	131	142	135,1	4,3
Zm. Зигомаксиллярний кут	5	115	131	123,1	6,7
72. Загальний кут обличчя	7	81	90	87,3	3,1
73. Кут середньої частини обличчя	5	84	90	87,4	2,6
75.1. Кут носа	5	15	28	23,4	5,2
Fc. Глибина іклової ямки	7	1	4	3,1	1,1
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	8	106	130	118,1	6,9
66. Кутова ширина нижньої щелепи	8	81	109	98,4	9,3
71a. Найменша ширина гілки щелепи	10	30	34	31,9	1,3
67. Передня ширина нижньої щелепи.	10	29	48	44,2	5,6

69. Висота симфізу нижньої щелепи.	10	26	37	31,8	3,3
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	—	—	—	—	—
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	10	9	13	10,1	1,5
Надперенісся (1–6)	9	1	2	1,1	0,3
Зовнішній потиличний виступ /0–5/	8	1	4	2,3	1,7
Соскоподібні виростки /1–3/	8	1	3	1,6	0,9
Індекс:					
Черепний	8	67,5	76,6	72,3	2,6
Лицевий	8	45,8	57	51,2	3,2
Орбітний	10	71,4	81,7	77,4	3,5
Носовий	10	41,5	59,5	49,8	5,4
Симотичний	6	27,7	60,4	43,4	11,2
Дакріальний	5	37,5	62,5	48,5	9,6

Проведення міжгрупового статистичного аналізу за коротким і більш широким набором краніометричних ознак пов'язане з різницею у методиках, які використовують дослідники Східної та Західної Європи. Наші західні колеги не публікують інформацію стосовно горизонтального та вертикального профілювання обличчя, але ці ознаки дуже широко й результативно використовують при краніологічному аналізі дослідники зі Східної Європи. Саме бажання не втратити інформацію зумовило проведення нами міжгрупового аналізу в два прийоми. На першому етапі порівнювалися серії, які походили виключно з території Східної Європи, із залученням більшої кількості ознак. На другому етапі було задіяно меншу кількість ознак, але до аналізу залучено групи як Східної, так і Центральної Європи.

Наголошуємо, що матеріали далеко не всіх культур, які ми хотіли б включити до статистичного аналізу, представлені краніологічними серіями. В окремих випадках ці культури репрезентовані або фрагментованими матеріалами, із яких можна зняти виміри лише окремі ознаки, або поодинокими черепами (напр.: Потехіна 2018). Останні завжди викликають у дослідників питання про можливу випадковість вибірки. Порівняння рованцівської серії з частиною такого матеріалу ми також проводили, але без залучення методів багатовимірної статистики. На жаль, кісткові рештки з поховань за обрядом кремації взагалі не могли бути залучені для зіставлення з краніологічними вибірками.

У такій ситуації накопичення нових краніологічних матеріалів може внести корективи у висновки пропонованої публікації.

Матеріали з могильника біля с. Рованці в колі груп Східної Європи доби бронзи та початку доби раннього заліза

У цьому варіанті міжгрупового факторного аналізу серії Східної Європи порівнювалися за тринадцятьма таксономічно важливими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота й ширина орбіт, висота та ширина носа, назомальярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя, кут виступу кісток носа.

Чоловіки.

Разом із вибіркою чоловічих черепів із могильника біля с. Рованці до цього варіанта факторного аналізу було залучено 21 серію доби бронзи — раннього заліза регіону Східної Європи.

У порівняльному аналізі використано групи черепів доби фінальної бронзи з могильників білозерської культури біля с. Каїри (Рудич 2023), с. Чернянка та с. Широке (Зіневич, Круц 1968; Круц 1984) на Лівобережжі Нижнього Дніпра. Відсутність інформації за низкою важливих ознак, на жаль, не дала можливості ввести до міжгрупового аналізу серії білозерської культури з території Північно-Західного Причорномор'я.

Хронологічно більш раннє населення території України в цьому варіанті представлене збіркою серією культури багатопружкової кераміки (бабинської культури) (Круц 1984). Зрубну культуру України та інших регіонів Східної Європи репрезентують: 1 — збірна серія зрубної культури України, яка походить з Лівобережжя Дніпра (Дебец 1948; Зіневич, Круц 1968; Кондукторова 1972; Круц 1984); 2 — збірна серія Нижнього Дону (Батиева

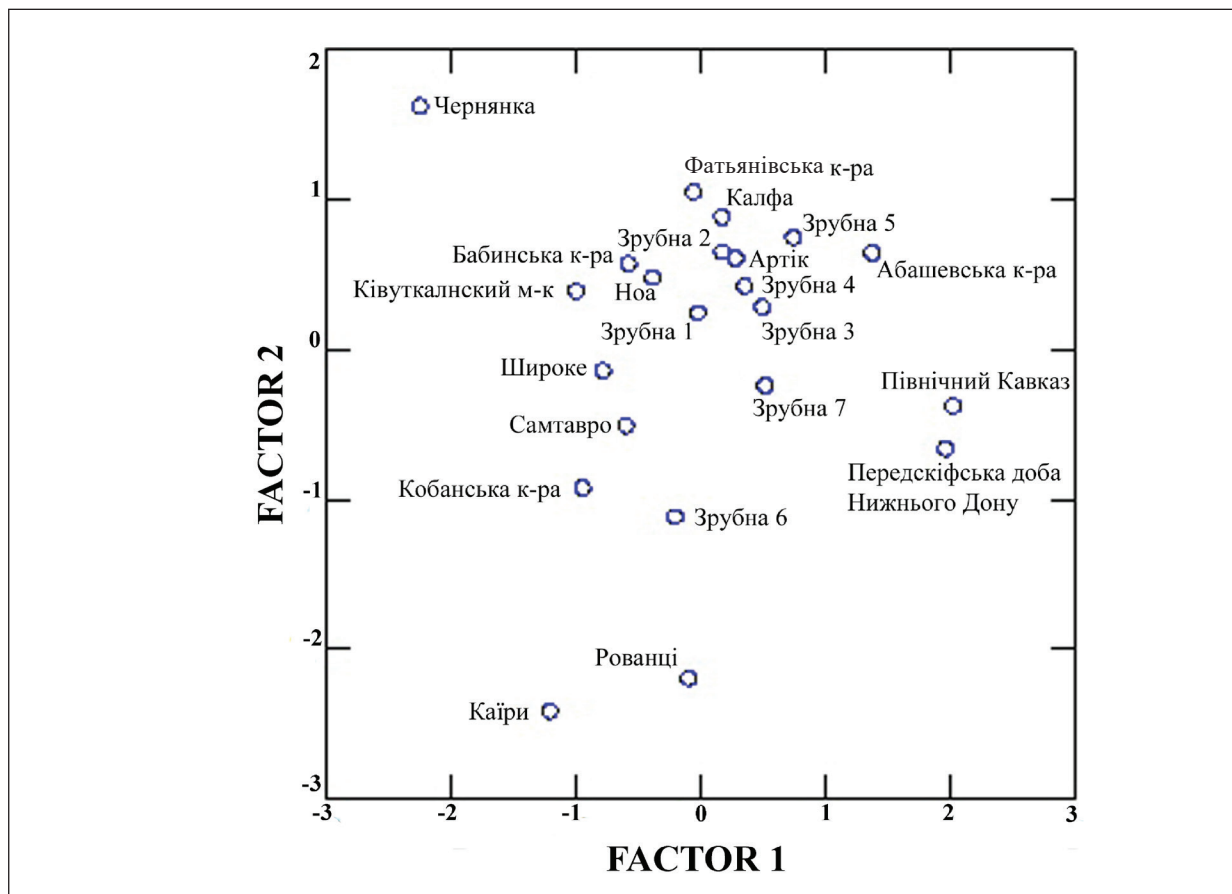

Рис. 1. Серія чоловічих черепів із могильника біля с. Рованці в колі груп Східної Європи

Fig. 1. Series of male skulls from the cemetery near Rovantsi village in the circle of Eastern European groups

2013); 3 — збірна серія поволзького лісостепу; 4 — збірна серія поволзького степу; 5 — Самаро-Сокська група; 6 — збірна серія приуральського лісостепу; 7 — збірна група приуральського степу (Хохлов 2017). До аналізу була залучена також серія абашевської культури (Герасимова 1958).

Матеріали з Північно-Західного Причорномор'я представляє група з могильника Калфа в Молдові, який відносять до бабинської культури, та збірна серія культури Ноа, яку складають черепи з могильників Старі Бедражі, Трушешт, Пробота, Дойна, Островец (Великанова 1975; Cristesku, Antoniu 1962; Necrasov, Cristesku 1968; Кондукторова 1980b).

Із Кавказького регіону до аналізу включено серії доби пізньої бронзи — раннього заліза Самтавро, Артїк, збірна група кобанської культури Північного Кавказу, серія черепів із поховань рівнинних районів Північного Кавказу (Абдушелишвили 1966; Алексеев 2009). До порівняльного аналізу увійшла також серія передскіфського періоду Нижнього Дону (Батиева 2013).

Матеріали з північніших територій Східної Європи представляє збірна серія фат'янівської культури (Денисова 1975) та група з Ківуткалського могильника доби пізньої бронзи (Денисова 1975; Денисова, Грауонис, Гравере 1985).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором несуть: ширина черепа, ширина обличчя, ширина носа, зигомаксиларний кут, а найбільші від'ємні — довжина й висота черепної коробки. Вони розділяють 26,3 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: висота обличчя, висота носа, ширина орбіт, висота орбіт, кут виступу носових кісток, а найбільші від'ємні — ширина лоба, назомаларний кут. Вони розділяють 19,8 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі групи їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 1). Серію з могильника біля с. Рованці розташовано в тій частині фак-

торного поля, де концентруються групи з більш довгою, вузкою, вищою черепною коробкою, меншими розмірами обличчя та його деталей, слабкішим профілюванням обличчя на назомалярному, але різкішим — на зігомаксиллярному рівні, а також меншим випинанням носа.

Група з Рованців, у першу чергу за рахунок ознак, які мають навантаження на другий фактор, статистично суттєво дистанціюється від краніологічних серій Східної Європи, що представляють її північні, східні та південні регіони. Рованцівська вибірка черепів локалізується на крайньому кордоні східноєвропейського антропологічного масиву.

Із серій Східної Європи найближчою до неї виявляється лише одна з груп білозерської культури, а саме група з могильника біля с. Каїри. Чоловіча частина населення білозерської культури не була однорідною. Окрім складової, що пов'язана з населенням багатопружкової та зрубної культури України (наголошуємо, що тільки України), у частини носіїв білозерської культури був компонент, який демонструє західний напрямок антропологічних зв'язків (Рудич 2023). Саме його наявність серед населення, що поховане на могильнику біля с. Каїри, забезпечує статистичну близькість із вибіркою черепів із Рованців. Однак статистична близькість за низкою лінійних ознак і кутів профілювання обличчя не означає повної морфологічної подібності, бо групи різняться за пропорціями обличчя та його деталей. Скоріше за все, у цьому випадку ми маємо справу з близькістю напрямків антропологічних зв'язків обох груп, але до цієї теми ми повернемося нижче.

Жінки.

Тривалий час міжгруповий краніологічний аналіз базувався виключно на вибірках чоловічих черепів. Останнім часом ситуація стала помітно виправлятися, але кількість жіночих серій, які можна залучити до порівняльного аналізу, істотно менша за чоловічу. Частково це пов'язано з тим, що, як правило, рештки жіночих кістяків є більш грацильними та гірше зберігаються в землі.

Жіноча серія з могильника біля с. Рованці була розглянута в колі груп Східної Європи. До аналізу разом із нею були залучені групи черепів із могильників білозерської культури Черняка, Широке, Каїри (Зіневич, Круц 1968; Круц 1984; Рудич 2023). Хронологічно більш раннє населення України представлене збіркою серією бабинської (багатопружкової) кераміки (Круц 1984). Зрубну

культуру репрезентували: 1 — збірна серія зрубної культури України Лівобережжя Дніпра (Дебел 1948; Зіневич, Круц 1968; Кондукторова 1972; Круц 1984); 2 — збірна серія поволзького лісостепу; 3 — збірна серія поволзького степу; 4 — збірна серія Самаро-Сокської групи, 5 — збірна серія приуральського лісостепу; 6 — збірні серії приуральського степу (Хохлов 2017). Із території Молдови ми маємо матеріали могильника бабинської культури Калфа та могильника культури Ноа, Старі Бедражі (Великанова 1975). Кавказький регіон представляють серії доби пізньої бронзи — раннього заліза Самтавро, Артїк, збірна група черепів кобанської культури Північного Кавказу, збірна краніологічна серія з поховань у рівнинних районах Північного Кавказу (Абдушелишвили 1966; Алексеев 2009).

Із північніших земель Східної Європи походять дві збірні серії черепів фат'янівської культури (Денисова 1975) та група черепів Ківуткальського могильника доби пізньої бронзи (Денисова 1975; Денисова, Грауонис, Гравере 1985).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головних фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором несуть: ширина черепа, ширина лоба, висота обличчя, носа, а найбільші від'ємні навантаження — довжина черепа, ширина носа, назомалярний кут, зігомаксиллярний кут. Вони розділяють 22,7 % сукупності.

За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: ширина та висота орбіт, ширина обличчя, а найбільші від'ємні — висота черепа. Вони розділяють 19,8 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі жіночі серії їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 2). Жіноча серія з Рованців локалізувалася в тій частині факторного поля де концентруються групи, для яких характерні більш довгі, вузькі та високі черепні коробки, менші розміри обличчя, нижчі, але ширші носи, слабкіше горизонтальне профілювання обличчя.

Вибірка жіночих черепів із Рованців виявляється статистично далекою від серій Східної Європи, що представляють північні та східні території. Далека вона також від груп із Північного Кавказу та Молдови. Статистичну віддаленість від них їй забезпечують навантаження на другий фактор.

Варто відзначити, що найближчими до жінок із Рованців виявляється вже не одна, як у

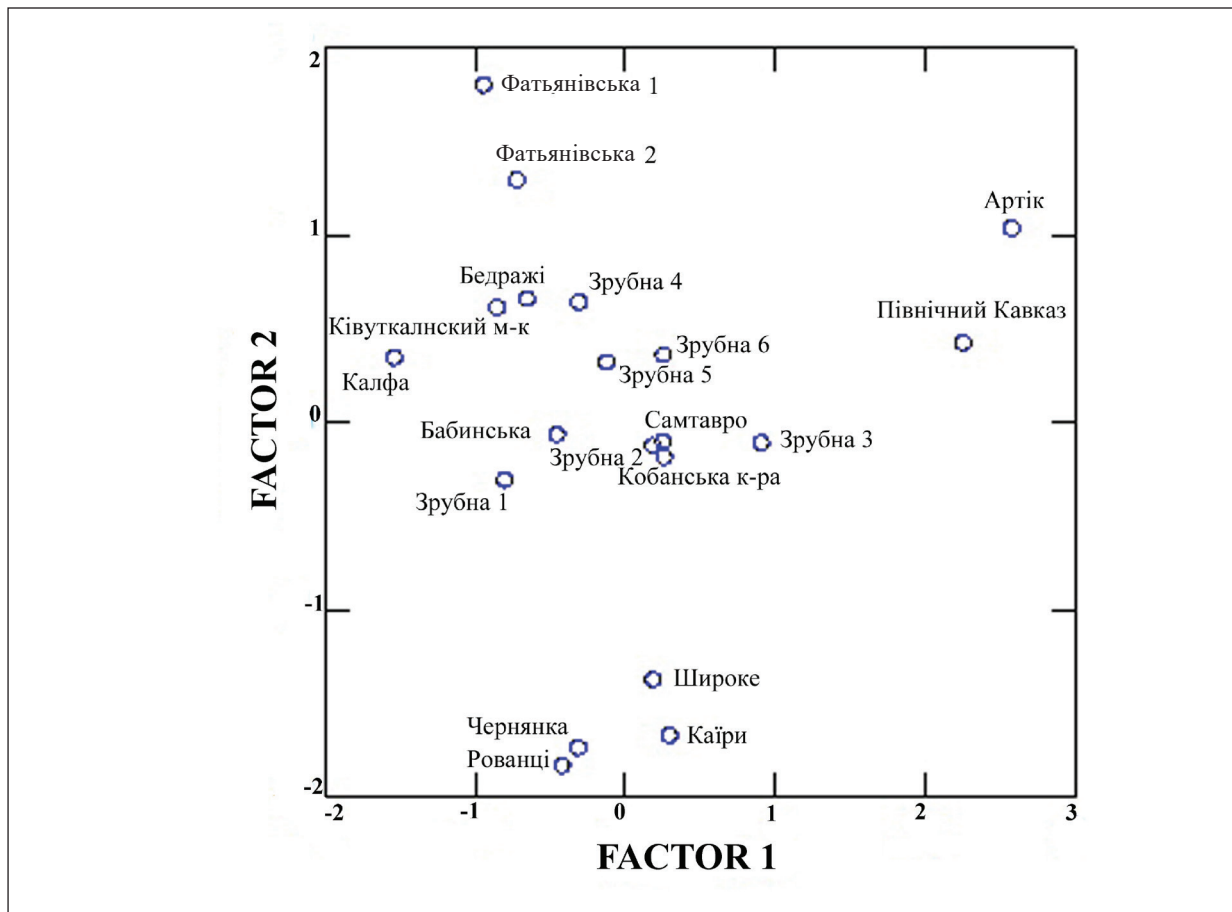

Рис. 2. Серія жіночих черепів із могильника біля с. Рованці в колі груп Східної Європи

Fig. 2. Series of female skulls from the cemetery near Rovantsi village in the circle of Eastern European groups

випадку з чоловіками, а ціла низка серій білозерської культури з могильників Нижнього Дніпра: Чернянка, Каїри, Широке. Але статистична близькість за низкою лінійних ознак та кутів профілювання не свідчить про повну морфологічну подібність, бо жінки з Рованців і жінки білозерської культури різняться за пропорціями обличчя та його деталей.

Попри те, жінки з могильників білозерської культури Нижнього Дніпра демонструють значну статистичну віддаленість як від більш ранніх серій переважно степової зони з території України (зрубна, бабинська культура), так і від цілої низки груп більш північних та східних територій Східної Європи. Хоча жінки з Рованців та білозерської культур становлять досить компактний локус на факторному полі, але серія з Рованців є все ж таки найбільш віддаленою та розташована на самому кордоні східноєвропейського загалу.

Картина, що була отримана в результаті міжгрупового статистичного аналізу чоловічих та жіночих груп, добре демонструє необхідність

розширення кола порівняльного матеріалу за рахунок вибірок черепів із західніших територій. Це цілком логічно також з огляду на те, що ульвівсько-рованцівська синкретична група, до якої відносять могильник біля с. Рованці, за багатьма археологічними ознаками тяжіє до традицій центральноєвропейських культур кінця доби бронзи, перш за все до лужицької культури (Павлів 2006, 2008, 2019, 2020, 2022). Не завжди напрями культурних та антропологічних зв'язків населення збігаються, тому їх порівняння може бути інформативним.

Серія з Рованців у колі серій Східної та Центральної Європи доби бронзи та початку доби раннього заліза

У зв'язку з відсутністю даних за низкою ознак у групах, що були введені до наукового обігу нашими західними колегами, серії в цьому варіанті міжгрупового аналізу порівнювалися за коротким набором ознак: довжина, ширина та висота черепа, ширина обличчя, висо-

та обличчя, ширина орбіт, висота орбіт, ширина носа, висота носа.

Чоловіки.

У цьому варіанті факторного аналізу разом із серією з могильника біля с. Рованці були залучені групи черепів із могильників білозерської культури біля с. Каїри (Рудич 2023), с. Чернянка та с. Широке на Лівобережжі Нижнього Дніпра (Зіневич, Круц 1968; Круц 1984).

Хронологічно більш раннє населення території України представлене збіркою серією культури багатопружкової кераміки (бабинської культури) (Круц 1984). Зрубну культуру репрезентують: 1 — збірна серія зрубної культури Лівобережної України (Дебец 1948; Зіневич, Круц 1968; Кондукторова 1972; Круц 1984); 2 — збірна серія Нижнього Дону (Батиева 2013); 3 — збірна серія поволзького лісостепу; 4 — збірна серія поволзького степу; 5 — Самаро-Сокська група; 6 — збірна серія приуральського лісостепу; 7 — збірна група приуральського степу (Хохлов 2017). Залучена до аналізу також серія абашевської культури (Герасимова 1958). Матеріали з Північно-Західного Причорномор'я представляють група з могильника бабинської культури Калфа в Молдові та збірна серія культури Ноа, яку складають черепи з могильників Старі Бедражі, Трушешт, Пробота, Дойна, Островец (Cristescu, Antoniu 1962; Necrasov, 1968; Великанова 1975; Кондукторова 1980b). Матеріали з північніших територій представлені двома збірними серіями фат'янівської культури (Денисова 1975) та Ківуткалнського могильника доби пізньої бронзи (Денисова, 1975; Денисова, Грауонис, Гравере 1985).

Із території Центральної Європи залучені: збірна серія лужицької культури Польщі (Wokroj 1949, 1958; Kóčka 1949/1950; Gladykovska 1958; Malinowski 1964; 1965; Kapica 1965; Kapica, Luczaka 1971; Wiercinska, Wiercinski 1983), збірна група тшинецької культури Польщі (Wiercinska, Wiercinski 1983), збірна серія культури Монтеору (Maximilian 1962; Schwidetzky, Rösing 1990). До аналізу залучено також п'ять серій унетицької культури. Із них три серії походять із земель Чехії (рис. 3: 1–3), одна група представляє Польщу (рис. 3: 4), а дві — Німеччину (рис. 3: 5, 6) (Miszkiwicz 1972; Jelinek 1973; Schwidetzky, Rösing 1990). Гальштатську культуру репрезентують чотири збірні серії, які представляють: 1 — західні Альпи; 2 — Південну Німеччину;

3 — Австрію-Чехію-Угорщину; 4 — Словенію (Schwidetzky 1972)¹.

Після факторизації кореляційної матриці виділяються два головних фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором несуть: висота обличчя, висота носа, висота орбіт, ширина орбіт. Вони розділяють 31,1 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: ширина черепа, ширина обличчя, а найбільші від'ємні — довжина та висота черепної коробки. Вони розділяють 23,5 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі групи їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 3). За результатами аналізу, серія з Рованців опиняється в лівій нижній частині факторного поля. Тут концентруються групи, які мають довші, вужчі, вищі черепні коробки, менші розміри обличчя, орбіт і носа.

Серія з Рованцівського могильника чітко демонструє західний напрямок антропологічних зв'язків. Статистично найближчими до неї виявляються збірні групи тшинецької та лужицької культури з території Польщі. Наближаються до неї статистично також групи, які представляють хронологічно більш ранню унетицьку культуру з території Польщі та Чехії. Із груп Східної Європи до чоловіків із Рованців найбільше статистично наближається частина чоловічих серій білозерської культури (Широке та Каїри). Але тут варто відзначити, що якщо група з Рованців все-таки виразно тяжіє насамперед до збірних серій лужицької і тшинецької культур, то дві названі білозерські серії — до окремих вибірок більш ранньої ун'єтицької культури Чехії та Німеччини. Таке розташування цілком може відбивати сліди давніх міграцій частини предків білозерців із західніших регіонів. На користь цього може свідчити також те, що при розширенні кола серій, які залучалися до міжгрупового аналізу, названі білозерські групи виявляються ближчими до шнурових серій Європи та частини вибірок унетицької культури, аніж до людей, що поховані на могильнику Рованці.

¹ На жаль, частина оригінальних робіт недоступна українським дослідникам, оскільки видання, у яких вони публікувались, є нині бібліографічною рідкістю, тому для порівняльного аналізу нам доводиться користуватись таблицями середніх даних, опублікованих в оглядових роботах німецьких антропологів середини ХХ ст.

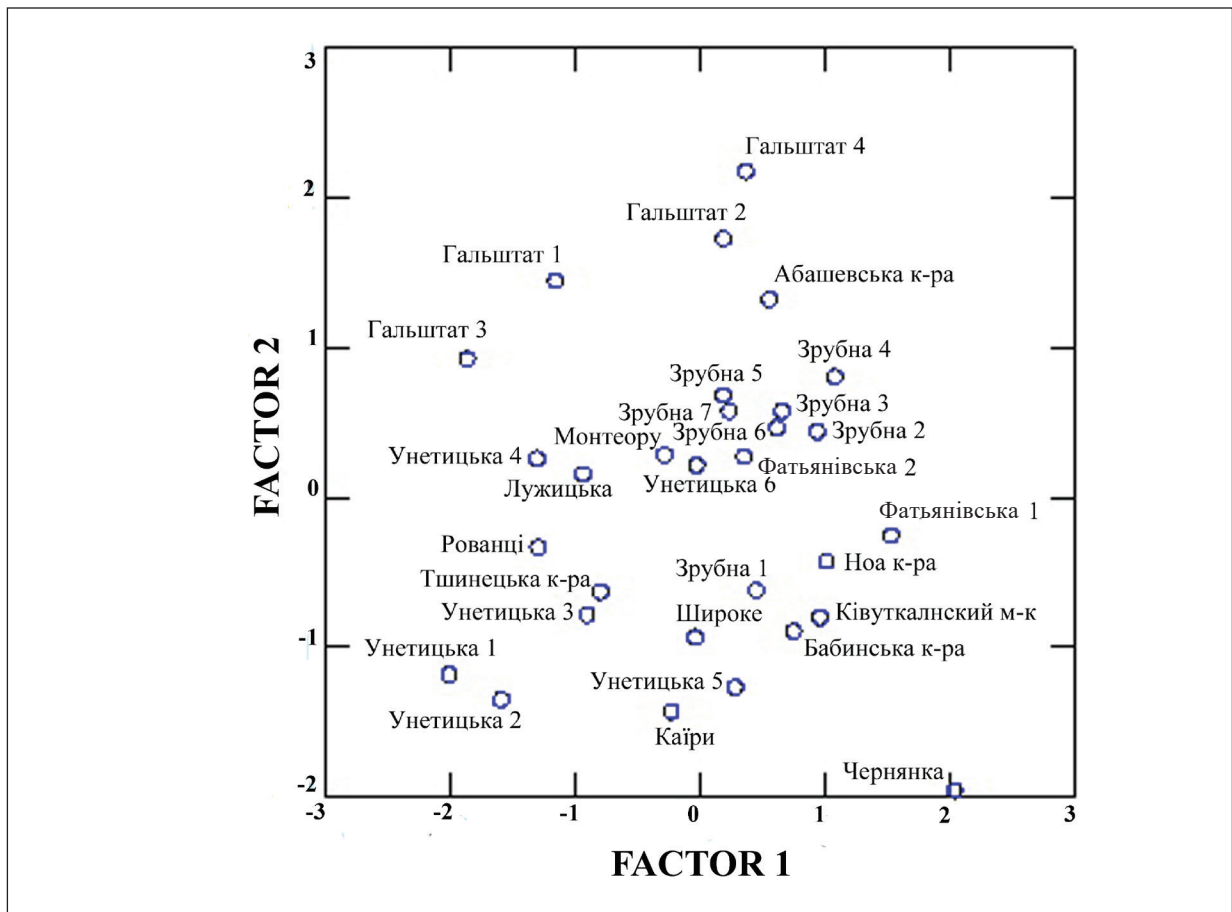

Рис. 3. Серія чоловічих черепів із могильника біля с. Рованці в колі груп Центральної та Східної Європи
 Fig. 3. Series of male skulls from the cemetery near Rovantsi village in the circle of Central and Eastern European groups

Вибірка чоловічих черепів із Рованців від серій більш раннього часу з території України (зрубної та багатопружкової), як і від групи доби бронзи з території Прибалтики, відрізняється за ознаками, що несуть навантаження на перший фактор. А от від східного масиву серій зрубної культури, що походить із території Росії, а також від вибірки абашевської культури група з Рованців відрізняється за ознаками, які несуть навантаження як на перший, так і на другий фактор. Статистично далеко від групи з Рованців виявляється низка серій, що представляють гальштатську культуру Центральної Європи, їх відрізняють ознаки, що несуть навантаження на другий фактор.

При розширенні кола порівняльного матеріалу Центральної та Східної Європи за рахунок хронологічно більш ранніх груп результати статистичного аналізу демонструють, що загальні напрямки зв'язків зберігаються. Серія з Рованців продовжує займати проміжне положення між збірною групою лужицької культури Польщі та збірною серією тшинецької культури

Польщі. Остання, на відміну від носіїв лужицької культури Польщі, досить яскраво демонструє статистичну й морфологічну близькість до носіїв шнурової культури Польщі.

Обговорення результатів

За результатами міжгрупового статистичного аналізу за короткою програмою із залученням лінійних вимірів, чоловіча серія з Рованців виявляється найближчою до серій лужицької та тшинецької культур Польщі (рис. 3). Статистична близькість людей, що поховані на Рованцівському могильнику, до групи лужицької культури Польщі виглядає цілком логічною і збігається з напрямом культурних зв'язків, які реконструюються на археологічному матеріалі (Павлів 1990, с. 11-35).

У добу пізньої бронзи та раннього заліза племена лужицької культури (XIII—IV ст. до н.е.) займали значні простори Середньої Європи. Південною межею її розповсюдження вважається Середня Чехія та Моравія, північною —

Балтійське море, західною — р. Ельба. На сході пам'ятки лужицької культури наявні в західних районах України та Білорусії. У межах лужицької культури археологи виділяють декілька локальних варіантів (Крушельницькая, Павлів 1993). З огляду на значну територію поширення культури й тривалий час її існування цілком прогнозованими є локальні відмінності і у фізичному типі населення різних її регіонів. При спробі вирішення питання про можливі локальні морфологічні відмінності виникають значні труднощі у зв'язку з обмеженістю бази даних, які можна використати як порівняльний матеріал. Лужицька культура мала різні поховальні традиції, але на більшості її території домінував звичай поховання людей за обрядом кремації. Матеріали з трупоспалень є досить інформативними, проте не можуть бути використані для порівняння за цілою низкою антропологічних програм. Це не дозволяє створити повну картину краніологічного складу населення всієї території поширення лужицької культури.

Попри те, ми можемо відзначити, що група з Рованців відрізняється від збірної серії лужицької культури Польщі більшою довжиною, а особливо висотою черепної коробки, меншим черепним покажчиком, дещо ширшим обличчям і нижчими орбітами. Саме довжина та висота черепної коробки при статистичному аналізі відхиляє серію з Рованців у бік носіїв тшинецької культури тієї ж таки Польщі.

Відмінності між серією з Рованців та лужичанами з більш західних територій може віддзеркалювати як специфіку населення, що поховане на конкретному могильнику, так і бути локальною особливістю представників ульвівецько-рованцівської групи України. При відсутності інших краніологічних серій цієї групи з наших земель питання поки що залишається відкритим.

За коротким набором лінійних ознак, як було зазначено, рованцівська група також статистично близька до збірної серії тшинецької культури Польщі. У цьому випадку за лінійними ознаками варто відзначити вужче обличчя та вищі орбіти населення тшинецької культури Польщі. Досить чітко це проявляється при порівнянні середніх характеристик пропорцій обличчя й орбіт вказаних груп.

Чи пов'язана специфіка рованцівської групи з місцевими впливами, відповісти складно. Населення лісової та лісостепової зони України доби пізньої бронзи-початку раннього заліза слабо представлене краніологічно.

Серії з території України, які б репрезентували тшинецько-комарівську культурно-історичну спільноту та які можна було б залучити до статистичного аналізу, відсутні. Антропологічні матеріали є нечисленними та погано збереженими, але все-таки дають, хоч і досить приблизне, уявлення про фізичний тип частини людей цієї спільноти.

Декілька кістяків походять із розкопок Войцехівського могильника на Житомирщині (Кондукторова 1979, с. 44-60). Чоловіча вибірка черепів із могильника характеризується довгою, високою, доліхокранною черепною коробкою, невеликим обличчям, яке за лицевим покажчиком потрапляє до категорії вузьколицих (лептен) та мезоконхними орбітами. Т. С. Кондукторова свого часу зазначала, що за висотою черепної коробки найближчими до войцехівців є групи ун'єтицької культури. Для рованцівської серії також характерна довга, дуже висока доліхокранна черепна коробка, але чоловіча група суттєво відрізняється від людей із Войцехівського могильника розмірами та пропорціями обличчя, а також орбіт (ширшим обличчям та нижчими орбітами).

Велика доліхокранна черепна коробка у поєднанні з вузьколицістю характеризує також вибірку матеріалу поганої збереженості з горизонту МПІ–ІІІ Малополовецького могильника у Середньому Подніпров'ї (Литвинова 2001, с. 12). Дослідниця матеріалу зробила висновки, що простежуються зв'язки цього населення з хронологічно більш ранніми групами культур шнурової кераміки територій Чехії, Словаччини, Польщі та синхронною за часом зрубної спільноти України.

Ранній горизонт Гордіївського могильника, який на сьогодні датують XIII–XII ст. до н.е., представлено чоловічим черепом із довгою, високою, доліхокранною черепною коробкою, із невисоким, вузьким обличчям, яке добре профільоване в горизонтальній площині, та різко випнутим носом (Литвинова 2011, с. 239-269). Від нього серія з Рованців також відрізняється суттєво більш широким обличчям, яке не так різко профільоване.

Саме форми з довгою, високою доліхокранною черепною коробкою та невеликим обличчям найчастіше фіксуються на значних територіях лісостепової та лісової зони України доби пізньої бронзи. Морфологічно вони близькі до серій кола культур шнурової кераміки, а хронологічно більш близьких культур — до населення тшинецької культури Польщі. Проте населення доби пізньої бронзи — початку доби раннього заліза

лісостепової та лісової зони не представлено виключно цим морфотипом, краніологічно воно є більш різноманітним.

Невелика вибірка черепів поганої збереженості із поховань білогрудівської культури із с. Заломи Кіровоградської обл. відзначається помітною граційністю, мезодоліхокранією та незначною шириною обличчя (Круц 1997, с. 544). Цей набір ознак взагалі суттєво відрізняється від характеристик населення лужицької культури з Рованців.

Тобто на сьогодні специфіку серії з Рованців не можна пов'язати з нащадками вихідців із середовища тшинецько-комарівської культурно-історичної спільноти або білогрудівської культури України. Найперспективнішими в плані пошуків антропологічних паралелей людям із могильника біля с. Рованці на території України видається населення висоцької культури.

Незважаючи на досить тривалий час досліджень пам'яток висоцької культури на території України, у розпорядженні дослідників немає опублікованої представницької серії. Наші уявлення про фізичний тип населення базуються на вибірці дуже поганої збереженості (Кондуктова 1980а, с. 107-111), де виміри вдалося зняти лише для невеликої кількості ознак. Для чоловіків і жінок цієї вибірки характерні довгі, високі, доліхокранні за формою черепні коробки та, скоріше за все, невисокі обличчя. Так, за цими ознаками вони близькі до групи з Рованців, але набір ознак надто малий, інформація щодо пропорцій обличчя та його деталей не представлена, тому будь-який серйозний порівняльний аналіз на цьому матеріалі неможливий.

Свого часу матеріали висоцької культури з території Західної України досліджував В. Д. Дяченко. На превеликий жаль, цей матеріал не був опублікований, ми не можемо використати його для порівняльного статистичного аналізу, але повністю ігнорувати інформацію, отриману дослідником, також не можна. За усним повідомленням В. Д. Дяченка, опрацьована вибірка із 17 чоловічих черепів висоцької культури характеризувалася довгою (191,5 мм), доліхокранною (73,5) черепною коробкою. Середня висота черепа значна (147 мм), вона тяжіє до максимальних світових значень. Для нас важливо, що обличчя є невисоким (67,8 мм), середньовисоким (135,9 мм), за верхньолицевим показником воно належить до категорії єуріон (49,1). Це може свідчити на користь мор-

фологічної подібності принаймні частини населення висоцької культури України до носіїв лужицької культури України. Але обґрунтувати це твердження можна буде тільки після введення у науковий обіг матеріалів висоцької культури з чіткою культурною атрибуцією та датуванням.

Висновки

Чоловіча й жіноча вибірки з Рованців характеризуються яскраво означеною європеїдністю. Із хронологічно та територіально близьких серій чоловіча вибірка черепів виявляє найбільшу статистичну подібність до серій із території Польщі, які репрезентують носіїв лужицької та тшинецької культур. Водночас морфологічно — за лінійними розмірами та пропорціями обличчя чоловіки з Рованців найближчі до населення лужицької культури Польщі. Однак рованцівська вибірка відрізняється від польської більшою висотою черепної коробки та ширшим обличчям.

Цю специфіку серії з Рованців важко пов'язати з впливом нащадків вихідців із середовища тшинецько-комарівської культурно-історичної спільноти України або населення білогрудівської культури. Навіть фрагментарна представленість матеріалів тшинецько-комарівської культури лісової та лісостепової зони території України дає змогу констатувати, що довга, висока доліхокранна черепна коробка у них поєднується з вузьким за абсолютними розмірами та показником обличчя. Саме це відрізняє їх від людей, похованих у могильнику ульвівсько-рованцівської групи в Рованцях. Скоріше за все, представники тшинецько-комарівського культурного кола України мали свої витоки в культурах шнурового загалу. Шнурова підоснова простежується також у тшинецькій культурі Польщі. А от пов'язати витоки населення з Рованців, як і населення лужицької культури Польщі, з представниками шнурових популяцій складно, принаймні за наявним на сьогодні матеріалом.

Зі степових груп України доби пізньої бронзи статистично найближчими до «рованцівців» виявляються окремі групи білозерської культури, хоч і для них характерне вужче за верхньолицевим показником обличчя. Треба відзначити, що статистична близькість між рованцівцями та частиною носіїв білозерської культури може бути зумовлена тим, що частина населення останньої мала на якомусь хронологічному зрізі антропологічні зв'язки з групами Центральної Європи.

- Абдушелишвили, М. Г. 1966. *Краниологии древнего и современного населения Кавказа*. Тбилиси: Мецниереба.
- Алексеев, В. П. 2009. *Избранное: в 5 томах, 5. Происхождение народов Кавказа*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниметрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Батиева, Е. Ф. 2013. *Население Нижнего Дона в 9 в. до н.э. — 4 в. н.э. (палеоантропологические исследования)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.
- Герасимова, М. М. 1958. Черепа из погребений срубной культуры в Среднем Поволжье. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 71, с. 72-77.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии: Новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Денисова, Р. Я. 1975. *Антропология древних балтов*. Рига: Зинатне.
- Денисов, Р. Я., Граудонис, Я. Я., Гравере, Р. У. 1985. *Кивуткальский могильник эпохи бронзы*. Рига: Зинатне.
- Зиневич, Г. П., Круц, С. И. 1968. *Антропологическая характеристика древнего населения территории Украины (по материалам экспедиции 1961–1963 гг.)*. Киев: Наукова думка.
- Козак, Д. Н., Павлів, Д. Ю. 1999. Могильник ульвівського типу поблизу с. Городок на Волині. *Археологія*, 3, с. 71-81.
- Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины*. Москва: Издательство МГУ.
- Кондукторова, Т. С. 1979. Антропологический тип людей комаровско-тшинецкой культуры Украины. *Вопросы антропологии*, 62, с. 44-60.
- Кондукторова, Т. С. 1980а. Антропологический тип людей высоцкой культуры VIII—VI вв. до н.э. *Вопросы антропологии*, 64, с. 107-111.
- Кондукторова, Т. С. 1980б. Антропологический тип людей культуры Ноа с территории Украины. *Вопросы антропологии*, 65, с. 116-123.
- Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования степного Поднепровья*. Киев: Наукова думка.
- Круц, С. И. 1997. Антропологичний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України, 1. Первісне суспільство*. Київ: Наукова думка, с. 529-544.
- Литвинова, Л. В. 2001. Население Среднего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам могильника Малополовецкое-3). В: Лисенко, С. Д. (відп. ред.). *Етнокультурні процеси в Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 10-річчю відкриття комплексу археологічних пам'яток між селами Малополовецьке та Яхни Фастівського р-ну Київської обл. (грудень 2001 р., м. Фастів). Київ: Товариство «Знання» України, с. 12.
- Литвинова, Л. В. 2011. Палеоантропологічний матеріал Гордіївського могильника. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Київ: ІА НАНУ, с. 259-269.
- Крушельницкая, Л. И., Павлив, Д. Ю. 1990. Лужицкая культура. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. (Энеолит, бронза, раннее железо)*. Київ: Наукова думка, с. 107-114.
- Павлів, Д. Ю. 1988. *Звіт про роботу Луцького загону Волинської обласної археологічної госпдогвірної експедиції в 1987 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1987/118.
- Павлів, Д. Ю. 1989а. *Звіт про роботу Ранньозалізного загону Волинської госпдогвірної експедиції в 1989 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1989/172.
- Павлів, Д. Ю. 1989б. Дослідження могильника лужицької культури поблизу с. Рованці на Волині. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР*. Тези доповідей XX Республіканської конференції. Одеса, жовтень 1989. Київ: Наукова думка, с. 167-168.
- Павлів, Д. Ю. 1990. *Звіт про роботу Луцького загону Волинської археологічної госпдогвірної експедиції в 1990 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1990/53.
- Павлів, Д. 1993. Нові пам'ятки «лужицької» культури на заході України. Рованцівський могильник. В: Крушельницька, Л. (ред.). *Пам'ятки галишатського періоду в межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ: Наукова думка, с. 11-56.
- Павлів, Д. 2006. Пам'ятки кінця доби бронзи — початку ранньозалісної доби із с. Ульвівка на Сокальщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 154-165.
- Павлів, Д. 2008. Ульвівські келихи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, с. 68-102.
- Павлів, Д. 2018. Особливі форми кераміки з могильників ульвівсько-рованцівського типу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 111-122. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-111-122>
- Павлів, Д. 2019. Пам'ятки археології села Ульвівка та околиць у дослідженнях львівських вчених. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 23, с. 337-361. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-337-361>
- Павлів, Д. 2020. Семантика зображень на фунеральному посуді з Рованцівського могильника кінця доби бронзи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 24, с. 88-116. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-88-116>
- Павлів, Д. 2022. «Жертовні» чаші в похованнях доби бронзи та раннього заліза. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 26, с. 57-83. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-57-83>
- Пашкова, В. И. 1961. Краниметрия как один из методов повышения достоверности определения пола по черепу. *Вопросы антропологии*, 7, с. 95-101.
- Пашкова, В. И., Резников, Б. Д. 1978. *Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам*. Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Потехіна І. Д. 2018. Перший досліджений череп з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на теренах України. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ, с. 345-347.
- Рудич, Т. О. 2023. Антропологичний склад населення білозерської культури за матеріалами могильника біля с. Каїри. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 195-206. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.01.11>
- Хохлов, А. А. 2017. *Морфологические процессы в Волго-Уралье в эпоху раннего голоцена (по краниологическим материалам мезолита-бронзового века)*. Самара: СГСПУ.
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H., Aftandilian, D., Haas, J. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History*. Arkansas: Arkansas Archeological Report Research Series.
- Cristescu, M., Antoniu, S. 1962. Contributie la cunoasterea structurii antropologice a populatiei culturii Noua din Moldova. *Analele stiintifice ale Universitatii Al.I. Guza in Iasi*, s. 2, t. 8, f. 2, p. 193-204.
- Gładkowska, J. 1958. Chaszka z wczesnego okresu zelaza ze Slupcy. In: *Przegląd Archeologiczny*, 10. s. 286-287.
- Jelinek, J. 1973. Die neolithische und bronzzeitliche Besiedlung der heutigen Tschechoslowakei. In: Schwidetzky, I. (Hrsg.). *Anthropologie*. 1. Fundamenta Reihe B. Band, 3, Teil VIII a. Köln; Wien (w. ed.), S. 186-199.

- Kapica, Z. 1965. Analiza antropologiczna materiałów osteologicznych z cmentarzyska kultury łużyckiej (Hallstatt C) w Chełstochowie-Rakowie. *Rocznik Muzeum w Częstchowie*, 1, s. 225-280.
- Kapica, Z., Łuczka, B. 1971. *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie, w świetle badań antropologicznych*. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, *Archeologia* 8. Bytom: Muzeum Górnośląskie.
- Kóčka, W. 1949/1950. Czaszki z grobów kultury "łużyckiej" na Śląsku, *Slavia Antiqua*, II, s. 186-196.
- Malinowski, A. 1964. Szczątki czaszek ludzkich z grodziska i osady otwartej ludności kultury łużyckiej w Słupcy. *Fontes Archaeologici Posnanienses: annales Musei Archaeologici Posnaniensis*, 15, s. 155-157.
- Malinowski, A. 1965. Szczątki kostne z grobu cmentarzyska łużyckiego w Bruszczewie. In: *Przegląd Antropologiczny*, 31, s. 285-290.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie: in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Jena: Fischer.
- Maximilian, C. 1962. *Sarata-Monteoru. Studiu anthropologic*. Editura Academiei Republicii Populare Romine. București (w. ed.).
- Miszkievicz, B. 1972. Die Aunjetitzer Bevolkerung aus Tomice. Kr. Dzierżoniów. *Homo*, 23, S. 145-154.
- Necrasov, O., Cristescu, M. 1968. Studiul antropologic al scheletor de la Trusesti apartinind culturii Noua (Bronze). *Studii si cercetari de antropologie*, 5 (1), p. 3-17.
- Schwidetzky, I. 1972. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d. Z.), *Homo*, 23 (3), S. 245-272.
- Schwidetzky, I., Rösing, F. W. 1990. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Neolithikum und Bronzezeit. *Homo*, 40, S. 4-45.
- Wiercińska, A., Wierciński, A. 1983. Ludność kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej a problem prasłowiańszczyzny. In: Hensel, W. (ed.). *Przemiany ludnościowe i kulturowe I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą a Dnieprem*. Wrocław: Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Ossolineum, s. 433-448.
- Wokroj, F. 1949. Szczątki ludzkie sprzed ok. 2500 lat znalezione w Biskupinie w 1948 r. *Przegląd Archeologiczny*, 16, s. 150-161.
- Wokroj, F. 1958. Szczątki ludzkie z grodziska kultury łużyckiej w Słupcy. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 9, s. 137-143.

Tetiana O. Rudych¹, Oleksandra D. Kozak²

¹ DSc, Leading Research Fellow at the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Bioarchaeology Department, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudych@iananu.org.ua

² PhD, Senior Research Fellow at the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Bioarchaeology Department, ORCID 0000-0003-2094-4490, akozak26@ukr.net

LATE BRONZE AGE POPULATION OF SOUTH-WESTERN VOLYN BASED ON ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM ROVANTSI NECROPOLIS

Between 1987 and 1989–1990, archaeological expedition of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of Ukraine, led by D. Yu. Pavliv, excavated a Late Bronze Age / Early Iron Age cemetery near Rovantsi village, not far from Lutsk.

According to Pavliv, the cemetery is attributed to a local syncretic cultural group of the Ulvivets-Rovantsi type. The cultures of the Lusatian circle and Vysotsko culture influenced this group's material culture and the funeral rite. The site dates back to the 10th — 8th centuries BC and belongs to the category of burial grounds with a bi-ritual funeral rite. Inhumations are the predominant form of burials. The necropolis is classified as a burial ground with a bi-ritual burial rite, but inhumations predominate. The graves are individual, with the skeletons placed prone on their backs, heads facing south.

Skull measurements were taken using craniological programmes to determine the morphological characteristics of the population buried at Rovantsi cemetery and to place it among other contemporary groups of Central and Eastern Europe. Multivariate statistical methods were employed to assess the group's origins and linkages. A total of 80 burials were unearthed on the site. The craniological series consists of 30 adult skulls (19 male and 11 female).

The skulls of the males found at the burial site are characterised by a long, narrow, and high cranium, on average, their shape is dolichocranial. The face is classified as medium-wide and low according to the upper facial index, placing it in the mesen category with a tendency towards eurien. It is orthognathic, bordering on mesognathic. The upper horizontal profile is sharp, but with a tendency towards moderation, while the zygomaxillary level profile is sharp as well.

The orbits are classified as medium-wide and low according to the orbital index. The height of the nose is between low and medium, the width of the nose is medium, according to the nasal index the nose classified as mesorine with high nasal bridge. The angle of protrusion of the nose is average.

The female skulls are characterised by a dolichocranial shape, with a very long and moderately wide skull, which is also very high. The face has a medium width and height, falling into the mesen category according to the upper facial index. It is orthognathic with sharp horizontal profiling at both the nasomalar and zygomaxillary levels. The orbits are of medium width and low linear dimension, with a mesoconchal shape in the orbital index. According to the nasal index, the height and width of the nose are average, indicating a mesorine nose. The nasal bones protrude at the small/medium values.

The Rovantsi male and female samples exhibit distinct Caucasian features. Among the closely related series, the male skull sample shows the highest statistical similarity to the series from the territory of Poland, which represents the carriers of Lusatian and Trzciniec cultures. Regarding linear dimensions and facial proportions, the males from Rovantsi are the closest to the population of the Lusatian culture in Poland, differing from them mainly in the greater height of the skull and the wider face. The specificity of the Rovantsi series cannot be linked to the descendants of the Trzciniec-Komariv culture from Ukrainian regions or to the populations of the Bilohrudivska culture. The materials of the Trzciniec-Komariv cultural circle are only fragmentary present in the forest and forest-steppe areas of the Ukrainian territory. The representatives of this culture are characterised by a high and long dolichocranial

skull combined with a narrow face. This feature separates them from the people buried in the Rovantsi cemetery. It is possible that the representatives of the Trzcinec-Komariv culture in Ukraine descended from the communities of the Corded Ware culture. The basis of the 'corded ware morphology' can be traced in the Trzcinec culture of Poland. However, due to a lack of the available data, it is impossible to assess the origin of the Rovantsi people with representatives of the Corded Ware culture.

Among the Late Bronze Age to Early Iron Age steppe groups in Ukraine, the Bilozerka culture shows the closest statistical similarity to the population of Rovantsi. However, the latter group is distinguished by a narrower face, as defined by the upper facial index. It is worth noting that the statistical proximity between the inhabitants of Rovantsi and some groups of the Bilozerka culture may be explained by the fact that the latter had anthropological links with Central European groups at an earlier chronological stages.

Key words: Western Ukraine, Late Bronze-Early Iron Age, Ulvivets-Rovantsi group, Lusatian culture, craniology.

References

- Abdushelishvili, M. G. 1966. *Kraniologii drevnego i sovremennogo naseleniia Kavkaza*. Tbilisi: Metsniereba.
- Alekseev, V. P. 2009. *Izbrannoe: v 5-ti tomakh, 5. Proiskhozhdenie narodov Kavkaza*. Moscow: Nauka.
- Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moscow: Nauka.
- Batieva, E. F. 2013. *Naselenie Nizhnego Dona v 9 v. do n.e. — 4 v. n.e. (paleoantropologicheskoe issledovanie)*. Rostov-na-Donu: IUNTS RAN.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moscow: Nauka.
- Gerasimova, M. M. 1958. Cherepa iz pogrebenii srubnoi kultury v Srednem Povolzhe. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 71, p. 72-77.
- Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiiia SSSR*. Trudy Instituta etnografii: Novaia seriia, 4. Moscow; Leningrad: AN SSSR.
- Denisova, R. Ia. 1975. *Antropologiiia drevnikh baltov*. Riga: Zinatne.
- Denisova, R., Ia., Graudonis, Ia. Ia., Gravere, R. U. 1985. *Kivutkalnskii mogilnik epokhi brozy*. Riga: Zinatne.
- Zinevich, G. P., Kruts, S. I. 1968. *Antropologicheskaiia kharakteristika drevnego naseleniia territorii Ukrainy (po materialam ekspeditsii 1961–1963 gg.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskii tip liudei komarovsko-tshinetskoi kultury Ukrainy. *Voprosy antropologii*, 62, p. 44-60.
- Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologiiia drevnego naseleniia Ukrainy*. Moskva: Izdatelstvo MGU.
- Konduktorova, T. S. 1980a. Antropologicheskii tip liudei vysotskoi kulturi VIII—VI vv. do n.e. *Voprosy antropologii*, 64, p. 107-111.
- Konduktorova, T. S. 1980b. Antropologicheskii tip liudei kultury Noa s territorii Ukrainy. *Voprosy antropologii*, 65, p. 116-123.
- Kozak, D. N., Pavliv, D. Yu. 1999. Mohylnyk ulvivetskoho typu poblyzu s. Horodok na Volyni. *Arheologia*, 3, p. 71-81.
- Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologicheskii issledovaniia stepnogo Podneprov'ia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kruts, S. I. 1997. Antropologicheskii sklad naselennia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnii istoriia Ukrainy*, 1. Pervisne suspilstvo. Kyiv: Naukova dumka, p. 529-544.
- Litvinova, L. V. 2001. Naselenie Srednego Podneprov'ia v epokhu pozdnei bronzy (po materialam mogilnika Malopolovetskoe-3. In: Lysenko, S. D. (exec. ed.). *Etnokulturni protsesy v Srednomu Podniproviu za materialamy arheologichnykh doslidzhen*. Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoï 10-richchiu vidkryttia kompleksu arheologichnykh pamiatok mizh selamy Malopolovetske ta Yakhny Fastivskoho r-nu Kyivskoi obl. (hruden 2001 r., m. Fastiv). Kyiv: Tovavrystvo "Znannia" Ukrainy, p. 12.
- Lytynova, L. V. 2011. Paleoantropologichnyi material Hordiivskoho mohylnyka. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Kyiv: IA NANU, p. 259-269.
- Krushelnitskaia, L. I., Pavliv, D. Iu. 1990. Luzhitskaia kultura. In: Chernysh, A. P. (ed.) *Arheologiiia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia. (Eneolit, bronza, ranee zhelezo)*. Kyiv: Naukova dumka, p. 107-114.
- Pashkova, V. I. 1961. Kraniometriia kak odin iz metodov povysheniia dostovernosti opredeleniia pola po cherepu. *Voprosy antropologii*, 7, p. 95-101.
- Pashkova, V. I., Reznikov, B. D. 1973. *Sudebno-meditsinskoe otozhdestvlenie lichnosti po kostnym ostankam*. Sapatov: Izdatielstvo Saratovskogo universitieta.
- Pavliv, D. Yu. 1988. *Zvit pro robotu Luts'koho zahonu Volynskoi oblasnoi arheologichnoi hospdohovirnoi ekspeditsii v 1987 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/118.
- Pavliv, D. Yu. 1989a. *Zvit pro robotu Rannoazalzhnoho zahonu Volynskoi hospdohovirnoi ekspeditsii v 1989 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/172.
- Pavliv, D. Yu. 1989b. Doslidzhennia mohylnyka luzhytskoi kultury poblyzu s. Rovantsi na Volyni. *Problemy istorii ta arheologii davnogo naselennia Ukrainskoi RSR*. Tezy dopovidei XX Respublikanskoi konferentsii. Odesa, zhovten 1989. Kyiv: Naukova dumka, p. 167-168.
- Pavliv, D. Yu. 1990. *Zvit pro robotu Luts'koho zahonu Volynskoi arheologichnoi hospdohovirnoi ekspeditsii v 1990 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1990/53.
- Pavliv, D. 1993. Novi pamiatky «luzhytskoi» kultury na zakhodi Ukrainy. In: Krushelnitska, L. (ed.). *Pamiatky halshtatskoho periodu mezhyrichchia Visly, Dnistra i Prypiati*. Kyiv: Naukova dumka, p. 11-56.

- Pavliv, D. 2006. Sites of the end of Bronze Age – beginning of Early Iron Age from Ul'vivok in Sokal' district. *Materials and Studies on Archeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 10, p. 154-165.
- Pavliv, D. 2008. Ulvivok goblets. *Materials and Studies on Archeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 12, p. 68-102.
- Pavliv, D. 2018. Special forms of ceramic ware from burial complexes of Ulvivok-Rovantsi type. *Materials and Studies on Archeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 22, p. 111-122. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-111-122>
- Pavliv, D. 2019. Sites of archaeology in Ulvivok and its surroundings in the research of Lviv scientists. *Materials and Studies on Archeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 23, p. 337-361. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-337-361>
- Pavliv, D. 2020. Semantics of images of funeral vessels from Rovantsi cemetery of the Final Bronze Age. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 24, p. 88-116. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-88-116>
- Pavliv, D. 2022. "Sacrificia" caps in burials of Bronze Age and Early Iron Age. *Materials and Studies on Archeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 26, p. 57-83. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-57-83>
- Rudych, T. O. 2023. Anthropological composition of the population from the cemetery of the Bilozerska Culture near Kairy village. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (46), p. 195-206. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.01.11>
- Potiekhina I. D. 2018. Pershyi doslidzhenni cherep z poselennia kultury liniino-strichkovoi keramiki na terenakh Ukrainy. *Archeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv, s. 345-347.
- Khokhlov, A. A. 2017. *Morfologicheskie protsessy v Volgo-Urale v epokhu rannego golotsena (po kraniologicheskim materialam mezolita-bronzovogo veka)*. Samara: SGSPU.
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H., Aftandilian, D., Haas, J. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History*. Arkansas: Arkansas Archeological Report Research Series.
- Cristescu, M., Antoniu, S. 1962. Contributie la cunoasterea structurii antropologice a populatiei culturii Noua din Moldova. *Analele stiintifice ale Universitatii Al.I. Cuza in Iasi*, s. 2, t. 8, f. 2, p. 193-204.
- Gładkowska, J. 1958. Chaszka z wczesnego okresu zelaza ze Słupcy. In: *Przegląd Archeologiczny*, 10, s. 286-287.
- Jelinek, J. 1973. Die neolithische und bronzezeitliche Besiedlung der heutigen Tschechoslovakei. In: Schwidetzky, I. (Hrsg.). *Anthropologie*. 1. Fundamenta Reihe B. Band, 3, Teil VIII a. Köln; Wien (w. ed.), S. 186-199.
- Kapica, Z. 1965. Analiza antropologiczna materiałów osteologicznych z cmentarzyska kultury łużyckiej (Hallstatt C) w Chełstochowie-Rakowie. *Rocznik Muzeum w Częstochowie*, 1, s. 225-280.
- Kapica, Z., Łuczka, B. 1971. *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie, w świetle badań antropologicznych*. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, Archeologia 8. Bytom : Muzeum Górnośląskie.
- Kóčka, W. 1949/1950. Czaszki z grobów kultury "łużyckiej" na Śląsku, *Slavia Antiqua*, II, s. 186-196.
- Malinowski, A. 1964. Szczątki czaszek ludzkich z grodziska i osady otwartej ludności kultury łużyckiej w Słupcy. *Fontes Archaeologici Posnanienses: annales Musei Archaeologici Posnaniensis*, 15, s. 155-157.
- Malinowski, A. 1965. Szczątki kostne z grobu cmentarzyska łużyckiego w Bruszczewie. In: *Przegląd Antropologiczny*, 31, s. 285-290.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie: in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Jena: Fischer.
- Maximilian, C. 1962. *Sarata-Monteoru. Studiu antropologic*. Editura Academiei Republicii Populare Romine. București (w. ed.).
- Miszkievicz, B. 1972. Die Aunjetitzer Bevölkerung aus Tomice. Kr. Dzierżonów. *Homo*, 23, S. 145-154.
- Necrasov, O., Cristescu, M. 1968. Studiul antropologic al scheletor de la Trusesti apartinind culturii Noua (Bronze). *Studii si cercetari de antropologie*, 5 (1), p. 3-17.
- Schwidetzky, I. 1972. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d. Z.), *Homo*, 23 (3), S. 245-272.
- Schwidetzky, I., Rösing, F. W. 1990. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Neolithikum und Bronzezeit. *Homo*, 40, S. 4-45.
- Wiercińska, A., Wierciński, A. 1983. Ludność kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej a problem prasłowiańszczyzny. In: Hensel, W. (ed.). *Przemiany ludnościowe i kulturowe I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą a Dnieprem*. Wrocław: Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Ossolineum, s. 433-448.
- Wokroj, F. 1949. Szczątki ludzkie sprzed ok. 2500 lat znalezione w Biskupinie w 1948 r. *Przegląd Archeologiczny*, 16, s. 150-161.
- Wokroj, F. 1958. Szczątki ludzkie z grodziska kultury łużyckiej w Słupcy. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 9, s. 137-143.